

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ο ΧΩΡΟΣ

Γενικά χαρακτηριστικά του χώρου

Ο καθοριστικός για την ιστορία ρόλος του γεωγραφικού παράγοντα αναδεικνύεται έντονα στις «περιοχές-κλειδιά» των συστημάτων ελέγχου των συγκοινωνιών, τα οποία επηρεάζουν τα πεδία της γεωπολιτικής, της διπλωματίας, του πολέμου, της κοινωνίας και των λοιπών εκφάνσεων του πολιτισμού. Πρόκειται για στρατηγικής σημασίας περιοχές, στη Μεσόγειο κατά κανόνα συνδυασμούς χερσαίου, νησιωτικού και θαλάσσιου χώρου, από τις οποίες η σημαντικότερη στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου είναι αναμφισβήτητα εκείνη των στενών του Βοσπόρου και της Προποντίδας, διαχρονικά συνδεδεμένη με το Ανατολικό Ζήτημα. Στην περίπτωση αυτή ορθά εξάιρεται η προσφυής γεωγραφική θέση της Κωνσταντινούπολης, σημείου ελέγχου της κίνησης, αλλά και επαφών, μεταξύ δύο θαλασσών, αλλά και των δυο μειζόνων χερσονήσων της ανατολικής Μεσογείου¹.

Σε εραλδική περίπου αντιστοιχία πάνω στο χάρτη της Βαλκανικής, ανάλογο ρόλο για τις συγκοινωνίες μεταξύ δύο θαλασσών, του Κόλπου της Αδριατικής και της ανοιχτής Μεσογείου, αλλά και μεταξύ δύο χερσονήσων, της Ιταλικής και της Βαλκανικής, παίζει ο χώρος των στενών του Ότραντο², όπου η Κέρκυρα, όπως η Τένεδος για τα Δαρδανέλια³, αποτελεί το κυριότερο σημείο ελέγχου του περιφερειακού αυτού συστήματος συγκοινωνιών, της εξόδου δηλαδή από την κλειστή Αδριατική, τον *Culphum*, ο οποίος αρχίζει *a Sasono et a capite Otranti citra*⁴,

1. Βλ. Mollat, *Θάλασσα*, 43-49. – Koder, *Χώρος*, 158.

2. Mollat, *Θάλασσα*, 42-43.

3. Tenenti, «Κέρκυρα», 25.

4. AAV, τ. 2. 136 (435) 1392.

στην ανοικτή Μεσόγειο και το Λεβάντε⁵. Αλλά και για τα πλοία που κινούνταν παράκτια από την Κάτω Ιταλία προς τη Ρωμανία, η Κέρκυρα αποτελούσε σημαντικό σταθμό, όπως δείχνουν οι συχνές αναφορές Γενοατών εμπόρων στο νησί και το θαλάσσιο περιγύρο του⁶. Πρόκειται για ένα σύστημα συγκοινωνιών, όπου οι ναυτικοί κινούνταν κατά μήκος των ακτών, παρακάμπτοντας ή διασχίζοντας βιαστικά τη «θαλάσσια Σαχάρα του Ιονίου»⁷. Σχετικά με την προοπτική βενετικής κυριαρχίας στην Κέρκυρα έχει επισημανθεί ότι οι Ραγουσαίοι την έβλεπαν αρνητικά, καθώς θα παρέδιδε ολοκληρωτικά την Αδριατική στο έλεος της Γαληνοτάτης⁸.

Έχοντας υπόψη τις προαναφερθείσες γεωγραφικές αναλογίες, ας επισημάνουμε και μια σε επίπεδο χρόνου: Όπως η Κωνσταντινούπολη λειτούργησε ως το προπύργιο της Ευρώπης έναντι του επεκτατισμού της Ανατολής, ανάλογο ρόλο, *mutatis mutandis*, έπαιξε η βενετοκρατούμενη Κέρκυρα κατά την περίοδο των Νεότερων Χρόνων⁹. Γιατί, «οι θέσεις κλειδιά της Αδριατικής δεν είναι τα λιμάνια της ιταλικής χερσονήσου ή της Δαλματίας, αλλά η Κέρκυρα, που σύμφωνα με κείμενο της βενετικής Γενουσίας του 1500, αποτελούσε την καρδιά ολόκληρου του βενετικού κράτους από την άποψη της ναυτιλίας και από κάθε άλλη άποψη»¹⁰.

Ειδικότερα, κατά την εξεταζόμενη εποχή η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Βενετούς εξισορροπούσε τον αποκλεισμό της Γαληνοτάτης από τις δαλματικές ακτές, εξασφαλίζοντας παράλληλα σ' αυτήν ένα σημαντικό κέντρο ελέγχου ενδεχόμενων προσπαθειών συνεργασίας της Γένοβας με την επικυρίαρχο των δαλματικών ακτών Ουγγαρία, μιας συνεργασίας οικονομικά και πολιτικά επιζήμιας για τη Βενετία¹¹.

5. *Listine*, τ. 3. 158, 27 Αυγούστου 1349: «intra Culphum, intelligendo de Corfu et a Corfu intra». – Krekić, *Dubrovnik*, 26-27, 31. – Ahrweiler, *Mer*, 168.

6. Βλ. Horden-Purcell, *Sea*, 141.

7. Braudel, *Μεσόγειος*, τ. 1. 131, 152-153. – Horden-Purcell, *Sea*, 127.

8. Krekić, *Dubrovnik*, 36.

9. Tenenti, «Κέρκυρα», 25-27. – Concina, «Άγιος Μάρκος», 29.

10. Braudel, *Μεσόγειος*, τ. 1. 152-153. – Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, 144. – Η Gertwagen («Warfare», 131-132) εύστοχα εντοπίζει αναλογίες μεταξύ των ζευγών Καλλίπολη-Τένεδος και Κέρκυρα-Δυρράχιο. – Βλ. και Sanuto, *Diarii*, τ. 2, 696, ο οποίος, εν όψει του οθωμανικού κινδύνου, επισημαίνει ότι «Corfù è la porta de Italia».

11. Όπως παρατηρεί η Gertwagen («Warfare», 120-121), η Γένοβα είχε από τα μέσα του 14^{ου} αι. επωφεληθεί από την επέκταση του βασιλείου της Ουγγαρίας στις δαλματικές ακτές, καθώς συνεργαζόταν εμπορικά με τους Ούγγρους στην Αδριατική, στο κατώφλι της Βενετίας. Η ίδια επισημαίνει την εμπορική διαπλοκή Γένοβας-Ουγγαρίας κατά το β' μισό του 14^{ου} αι. και τους κινδύνους για τη Βενετία από την προοπτική συνέχισής της.

μεσά τους. Και είναι αυτή η μορφολογία του ηπειρωτικού τοπίου¹³ που καθυστέρησε, συγκριτικά με τις λοιπές περιοχές της Βαλκανικής, την οθωμανική εδραίωση στον παράκτιο χώρο του Ιονίου, παρόλο που, όπως θα διαπιστώσουμε, οι πρώτες οθωμανικές επεκτατικές δραστηριότητες στην περιοχή ανάγονται στις αρχές της εξεταζόμενης περιόδου. Ενώ δηλαδή η οθωμανική επέκταση στο λοιπό βαλκανικό χώρο υπήρξε ταχύτατη, μεταξύ της νίκης των Οθωμανών στην περιοχή του Αυλώνα κατά του Balsa Balsic (1385) και της οθωμανικής απόβασης στο Otranto (1480) θα μεσολαβήσει ένας ολόκληρος αιώνας. Πρόκειται για ένα χρονικό περιθώριο τεράστιο, από το οποίο επωφελήθηκε η Βενετία, ώστε να σταθεροποιήσει τη θέση της στο βόρειο Ιόνιο.

Το ανάγλυφο του ηπειρωτικού χώρου, με βουνά, ελώδεις εκτάσεις στα παράλια, κοιλάδες και οροπέδια στην ενδοχώρα, επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις και οργανωτικές δομές στον ηπειρωτικό χώρο, καθώς τα χαρακτηριστικά αυτά ευνοούν τη δημιουργία και επιβίωση της τοπάρχιας¹⁴. Η μορφολογία της ακτογραμμής, από τον Αυλώνα, μέχρι τον Αμβρακικό, με τους αλληπάλληλους όρμους και τις σκαλωσιές που συγκοινωνούν με την ενδοχώρα, διευκολύνει την ακτοπλοΐα¹⁵, συμβάλλοντας παράλληλα στην εξαγωγή του παραγωγικού πλεονάσματος

13. Αναφερόμενος στη φύση του αλβανικού τοπίου και των κατοίκων του ο Κριτόβουλος (3. 16,1) παρατηρεί: «Νομάδες οί πλείους αὐτῶν καὶ αὐτόνομοι καὶ ἀβασιλευτοὶ ἐκ πολλοῦ. Οἰκοῦσι δὲ ὄρη τε μεγάλα καὶ ὑπερύψηλα καὶ δυσπρόσοδα, ἔχοντες ἐν αὐτοῖς καὶ φρούρια πλείστα καὶ ἔρυμνα καὶ πολίσματα ἐχυρὰ ἐν τῇ παραλίᾳ τοῦ Ἰονίου, ἧ τε χώρα αὐτῶν πανταχόθεν ὠχύρωται δυσχωρίαις τε μεγάλαις καὶ ὕλαις βαθείαις καὶ τόποις ἀποτόμοις καὶ ἀποκρήμυσις». – Για μια ανάλυση των χαρακτηριστικών του ευρύτερου ηπειρωτικού χώρου σε σχέση με τον πόλεμο κατά την περίοδο αυτή βλ. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, 20-30, 44-79, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

14. Αποφύγαμε τη χρήση του όρου «χωροδεσποτεία», καθώς παραπέμπει στη φεουδαλική Δύση, αλλά και του όρου «αρχοντία», που συνδέεται με τη βυζαντινή διοικητική οργάνωση. Ο Γουναρίδης («Φεουδαρχία», 43), που υποστηρίζει την θέση περί αποδοχής της φεουδαρχίας από την κοινωνία της Ηπείρου μετά το 1204, δέχεται την άποψη του Ducellier, ο οποίος θεωρεί τις «αρχοντίες» μάλλον κοινωνικές πραγματικότητες παρά διοικητικές ενότητες.

15. Μια ιδέα των αποστάσεων και των χρόνων που απαιτούνταν για την κίνηση πολεμικών πλοίων από το ένα λιμάνι του Ιονίου στο άλλο την άνοιξη του 1381 παρέχει το *Χρονικό* του Chinazzo. Ο βενετικός στόλος κινείται από το μυχό της Αδριατικής προς νότον. Στις 11 του μηνός πλέει ανοικτά του Δυρραχίου, όπου πυρπολεί 12 πλοία-ρια. Το μεσημέρι φθάνει στη Σάσωνα και με το κάθισμα του ήλιου στο Πάνορμο (porto Palermo), όπου εφοδιάζεται με νερό. Στις 13 φθάνει στην Κέρκυρα, όπου παραμένει όλη την ημέρα και στις 14 το πρωί, ημέρα του Πάσχα, αναχωρεί. Με το κάθισμα του ήλιου φθάνει στα Σύβοτα. Η καθυστέρηση οφείλεται στη σύλληψη γενοιατικού

της ενδοχώρας και την ένταση της οικονομικής δραστηριότητας στα παράλια¹⁶. Στο μέσον αυτής της ακτογραμμής η δρεπανοειδής Κέρκυρα απλωμένη παράλληλα στις ηπειρωτικές ακτές, διαμορφώνει με αυτές μια οιονεί λίμνη. Αυτή η διάταξη αναδεικνύει το νησί σε φυσικό σημείο ελέγχου ολόκληρου του περιγύρου και εύλογα οι Βενετοί το εποφθαλμιούσαν επί αιώνες.

Για τους Βενετούς, που διάβαζαν τους χάρτες της περιοχής εστιάζοντας το ενδιαφέρον τους στις θαλάσσιες διαδρομές, η κατοχή της Κέρκυρας παρείχε τη δυνατότητα όχι μόνο ασφαλέστερης διακίνησης των εμπορικών τους στόλων στη Ρωμανία και την ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο, αλλά, όταν το επέτρεπαν οι πολιτικές περιστάσεις, την πραγματοποίηση συναλλαγών και με τις περιοχές της ενδοχώρας της Ηπείρου και της δυτικής Μακεδονίας. Η προοπτική κατοχής του ηπειρωτικού χώρου απέναντι από το νησί από μη φίλιες δυνάμεις, θα υπαγορεύσει, όπως θα διαπιστώσουμε, στη Βενετία ευθύς εξ αρχής να λάβει μέτρα για τη διατήρηση της κυριαρχίας της στον παράκτιο χώρο, μεριμνώντας για τις οχυρώσεις της ακρόπολης της Κέρκυρας και του Βουθρωτού, αλλά και κατεδαφίζοντας το απέναντι του Βουθρωτού κάστρο της Κασσιώπης.

Ο παράκτιος ηπειρωτικός χώρος

Τα ελκτικά ή απωθητικά χαρακτηριστικά των ηπειρωτικών παραλίων έπαιξαν το ρόλο τους στην ιστορία της ευρύτερης περιοχής. Οι ελώδεις παράκτιες ζώνες που εκτείνονται για 60 περίπου χιλιόμετρα νότια του

πλοιαρίου που κατευθυνόταν από την Πάτρα στη Ζάρα. Στις 15 του μηνός, με το κάθισμα του ήλιου, φθάνει στη Ζάκυνθο και στις 17 το πρωί στη Μεθώνη (...). Στις 15 Μαΐου βρίσκεται πίσω στη Ζάκυνθο, όπου ανεφοδιάζεται με νερό, στις 16 αναχωρεί και στις 19 φθάνει στο Ότραντο. Την επομένη, 20 του μηνός, επιστρέφει στη Σάσωνα, στις 21 πλέει στο Δυρράχιο και στις 23 στα ανοιχτά της Ράγουσας (...). Από τη Μεσσήνη στην Κέρκυρα ο στόλος χρειάστηκε 5 μέρες (Daniele di Chinazzo, *Cronica de la Guerra da Veniciani a Zenovesi* (a cura di V. Lazzarini), Βενετία 1958, 178, 180, 182). – Για τις ταχύτητες των πλοίων στη Μεσόγειο βλ. και Braudel, *Μεσόγειος*, τ. 2. 14-28.

16. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Krekić (*Dubrovnik*, 70-73), η διάρκεια των εμπορικών ταξιδιών, με αφετηρία και τέρμα τη Ράγουσα, ήταν για την Κέρκυρα περίπου 2 μήνες και περίπου 2,5 μήνες για την Άρτα. Στο χρόνο αυτό συμπεριλαμβάνονται οι μέρες διαπραγματεύσεων, φορτώματος κλπ. Από τα αναφερόμενα στα μελετηθέντα έγγραφα της Ράγουσας 371 ταξίδια, μόνο τα 76 πραγματοποιήθηκαν σε χειμερινούς μήνες.

Δυρραχίου με τις εκβολές τριών μειζόνων ποταμών¹⁷, αναφέρονται στα βενετικά έγγραφα της εποχής με τον όρο *Flumenaria* (*Flumeria*). Ο ελώδης χαρακτήρας της περιοχής δεν σημαίνει οπωσδήποτε αδιάφορο οικονομικά χώρο, καθώς τέτοιοι χώροι δεν αποκλείουν προσαρμοσμένες στη φύση τους οικονομικές δραστηριότητες. Και παρόλο που δεν υπάρχουν σύγχρονες άμεσες μαρτυρίες για παραγωγικές δραστηριότητες στην περιοχή, η μορφολογία του συγκεκριμένου χώρου ευνοούσε την κτηνοτροφία στους παρακείμενους βοσκότοπους, τις γεωργικές δραστηριότητες στις παρυφές των ελών και φυσικά την αλιεία και το κυνήγι¹⁸. Ο όρος *Flumeria*, αν και σχετίζεται με ποταμούς, υδάτινα εμπορικά μονοπάτια, είναι επίσης δηλωτικός κολποειδούς διάταξης, προϋπόθεσης για ασφαλές αγκυροβόλι¹⁹. Και καθώς τα υδάτινα αυτά μονοπάτια αξιοποιούνταν κατά κανόνα για τη διακίνηση αγαθών²⁰, ο συναφής λατινικός όρος *flumiere* (*fiutare*) δηλώνει στα έγγραφα της εποχής ότι και ο ελληνικός σκάλα ή σκαλωσιά (*schala, schaloxia*), ένα αγκυροβόλι, όπου συγκεντρώνονται προϊόντα και διεξάγεται το εμπόριο με την ενδοχώρα. Από τα προϊόντα των *flumarie* οι Βενετοί εκτιμούσαν ιδιαίτερα τα δασικά, πολύτιμα σε μια εποχή με ευρύτατη χρήση του ξύλου²¹.

Μεταξύ της *Flumenaria* και της με απόκρημνες ακτές ορεινής Χειμάρας²², ο ασφαλής κόλπος του Αυλώνα (*flumeria Avelone*) καθιστούσε εμπορικά σημαντική την ευρύτερη σιτοπαραγωγική περιοχή²³. Η περιοχή νότια της Χειμάρας, απέναντι από την Κέρκυρα και τους Παξούς, η Βαγενετία (*Vagenetia*) αναφέρεται στις πηγές και με τον όρο *Starea*, δηλ. Στερεά, έναν ελληνικό όρο, τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι νησιώτες της εποχής, αντίστοιχο του ιταλικού *terra ferma*. Πέραν από

17. Koder, *Χώρος*, 26-27.

18. Πρβλ. Horden-Purcell, *Sea*, 186-190, 576. – Schmitt, *Albanien*, 64.

19. AAV, τ. 10. 35 (2253) 15 Ιουνίου 1418: «vadant ... cum una vel duabus barchis deinde usque Flumeriam Avelone, et bene videant et examinent introitum dicte Flumerie et profunditatem et latitudinem eius et si fieri possit ibi reparum aliquod ad obstandum predictis Turchis, ne descendere possint ad danna locorum nostrorum».

20. Braudel, *Μεσόγειος*, τ. 1. 342-345.

21. AAV, τ. 2. 86 (377) 26 Φεβρουαρίου 1389: «consideratis flumariis que sunt in tanta quantitate circa Durrachium, de quibus possent extrahi galee et ligna, quia ibi sunt lignamina, et de pice et aliis preparamentis ad nocendum in mari». – Ducellier, «Échelles», 26. – Βλ. και έγγραφο υπ' αριθμ. 5, 25 Απριλίου 1387. – Πρβλ. Horden-Purcell, *Sea*, 184-185.

22. Για την ετυμολογία του τοπωνυμίου βλ. Δ. Βαγιακάκος, «Μελέτη γλωσσικού ιδιώματος Χιμάρας Β. Ηπείρου», στο *Βόρειος Ήπειρος-Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1988, 305-318.

23. AAV, τ. 10. 35 (2253) 13 Ιουνίου 1418. – Jorga, *Notes*, τ. 2. 403, 27 Ιουνίου 1444.

τους όρους αυτούς, οι δυτικές πηγές χρησιμοποιούν και άλλες ονομασίες που σχετίζονται με τις επί των περιοχών αυτών κυριαρχίες, όπως *Albania* ή *disprotatus Albanie*, όρος που συχνά καλύπτει και τις περιοχές μέχρι τον Αμβρακικό ή και νοτιότερα, καθώς σχετίζεται με την κυριαρχία των Αλβανών επί της Άρτας, παραδοσιακής έδρας των παλαιών Ελλήνων δεσποτών της Ηπείρου²⁴. Ως τόποι εξαγωγής προϊόντων της ενδοχώρας οι σκαλωσιές της Βαγενετίας και της Αλβανίας²⁵ είχαν οικονομικό ενδιαφέρον, καθώς από αυτές εξαγόταν ευρύ φάσμα προϊόντων, μεταξύ των οποίων σημαντικά ήταν, πέραν των σιτηρών, τα δέρματα, τα παστά ψάρια, τα βελανίδια, η ξυλεία και οι χρωστικές ουσίες²⁶.

Προσεγγίζοντας κάπως αναλυτικότερα τις παράκτιες αυτές περιοχές, επισημαίνουμε ότι στη *Flumenaria* έχουν τις εκβολές τους οι ποταμοί Γενούσος (Σκούμπης), Δεβόλης (Άψος) και Αώος (Βοϊούσα). Στη βόρεια όχθη των εκβολών του Αώου²⁷, στο ΝΔ μέρος της πεδιάδας της

24. *Marthono*, 660-661.

25. Ο όρος «Αλβανία» κατά την εξεταζόμενη εποχή, όπως και αργότερα, είναι μάλλον ρευστός, καθώς η χρήση του εξαρτάται από τις προσλαμβάνουσες του εκάστοτε γράφοντος. Για παράδειγμα ο Possot (*Voyage*, 116) το 1532 έγγραφε: «Le mardy XXVIIe de May, nous voyons les hautes montaignes d'Albanie, qui est une partie de Grèce. Et là est la première ville de Grèce, nomée Corphou». – Ο Fr. Sansovino εξ άλλου το 17^ο αι. παρατηρούσε ότι «L'Albania, la quale è quella parte della Macedonia che volta verso Occidente, si distende da Durazzo fino alla città antica di Apolonia [=Αυλώνας]» (Sansovino, 153), ενώ, το 1675 ο Spon, ευρισκόμενος μεταξύ Αχροκεραυνίων και Κέρκυρας, σημείωνε ότι «βρισκόμαστε στην είσοδο της Ελλάδας». Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17^{ος}-18^{ος} αιώνες*, Αθήνα 2006, 233-243. – Βλ. και Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 47, σημ. 37.

26. Ducellier, «Échelles», 25.

27. Jorga, *Notes*, τ. 2. 160-161, 26 Αυγούστου 1417. – Ducellier, «Échelles», 26. – Η περιοχή, που αναφέρεται ως *Dievali*, ήταν εξαρτημένη από το σερβικό δεσποτάτο του Αυλώνα (Ducellier, *Façade*, 392. – *TJS*, τ. 2. 130 (503) 27 Ιουνίου 1393). – Η ακτογραμμή βόρεια του Αυλώνα περιγράφεται σε έργο ανωνύμου, πιθανόν Βενετού προβλεπτή του Kotor, που επισκέφθηκε το χώρο περί το 1570 (*Relazione dell'Albania e sue città, fiumi, monti, laghi, piani, confini etc. fatta l'anno 1570*, στο S. Ljubić (εκδ.): *Starine, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti*, Ζάγκρεμπ, 12 (1880) 193-194. – Βλ. και Injac Zamputi (εκδ.): *Dokumente të shekujve XVI XVII për historinë e Shqipërisë, vëllimi 1 (1507-1592)*, Τίρανα 1989, 273-288. – R. Elsie: *Early Albania, a Reader of Historical Texts, 11th-17th Centuries*, Βισμπάντεν 2003, 61-62). Παραθέτω απόδοση του σχετικού χωρίου: «Ο ποταμός Σκούμπης μοιάζει μάλλον με ρέμα παρά με ποτάμι, καθώς το καλοκαίρι έχει ελάχιστο νερό και το χειμώνα στην εκβολή του δεν είναι βαθύτερος από τριάμισι πόδια. Από αυτόν τον ποταμό μέχρι τον επόμενο, που ονομάζεται *Pirgo*, γνωστό και ως *Dies Carvastri*, εκτείνεται αμώδης παραλία με δένδρα και αμπέλια. Οι δυο ποταμοί απέχουν μεταξύ τους

*Μουζακιάς*²⁸ (*Musachia supra Avalonam*)²⁹, βρισκόταν ο Πύργος, ένα κάστρο (*turris Pirgi, Birgi, Pierche*³⁰, *castrum Pierchi parcium Musachie in Romania prope Avellonam*)³¹, που αναφέρεται και ως *turris de Dievali* ή μόνο *Dieval*. Ο Πύργος βρισκόταν σε κάποια απόσταση από την ακτή (*distant a marina, super quadam flumaria*)³². Αφού επισημάνουμε τις με-

περί τα 25 μίλια. Αυτή η έκταση είναι μέρος ενός βάλτου, ή καλύτερα μιας λίμνης, από την οποία πηγάζει ο ποταμός *Appollona*, λιμάνι και άντρο πευρατών. Στο στόμμό του ο *Appollona* έχει συνήθως 3,5-4 πόδια νερό. Από τον *Appollona*, πλέοντας νότια κατά μήκος της παραλίας που αναφέραμε, φτάνει κανείς στο στόμμο ποταμού που είναι γνωστός ως *Voiussa*, με πολλές αμώδεις όχθες στο νερό. Από τη *Voiussa* συνεχίζει κανείς στην *Plava*, όπου η προαναφερθείσα παραλία τελειώνει και αρχίζει ο μικρός κόλπος του Αυλώνα. Από την *Plava*, μπορεί κανείς να δει το ακρωτήριο *Lenguetta* με διάταξη από το νότο στο βορρά, με το νησί *Saseno* στα δυτικά και την ακτή του Αυλώνα ανατολικά. Καθώς η *Lenguetta* ανήκει στη γη των Χειμαριωτών, η Αλβανία τελειώνει εδώ, στην άκρη του νερού». – Σε χαρακτηριστικό με το χάρτη της Αδριατικής (Golfo di Venezia, descritto V.M. Coronelli, Cosmografo della Serenissima Republica degli Argonauti dedicato all' eccellenza del sig. Giulio Giustinian, Procuratore di S.Marco. In Venexia, Con privilegio dell' Eccellente Senato, 1688), στη βόρεια πλευρά των εκβολών του Αώου εμφανίζονται τα τοπωνύμια *Pergo, Appollonia* και βορειότερα ο ποταμός *Fiume Chervasta*.

28. Schmitt, «Magno», 156-157: «In nelle parti d'Albania credo foss' accordado con nui el signor Areniti Coniano, el qual dominava el paese della Misitra [=Misachia] de li da Durazzo verso Corfù». – Του ιδίου, Albanien, 76.

29. Αφού λεηλάτησαν τη Μουζακιά έφτασαν *per viam marine* στον Αυλώνα (Jorga, *Notes*, τ. 2. 160, 28 Αυγούστου 1417). – Στον Πύργο και στον Αυλώνα υπήρχαν υποδομές επισκευής σκαφών, όπως προκύπτει από συμβόλαιο Ραγουσαίου καλαφάτη να εργαστεί εκεί για λογαριασμό Κρητικού εμπόρου (Jorga, ό.π., 161, σημ. 7, 8 Ιανουαρίου 1416).

30. AAV, τ. 2. 93 (383) 13 Ιουνίου 1389, 94 (384) 14 Ιουνίου 1389, 96-97 (388) 23 Ιουλίου 1389. – Jorga, *Notes*, τ. 2. 160. – TJS, τ. 2. 106 (441) 23 Ιουλίου 1389, 11-112 (453) 30 Αυγούστου 1390, 130 (503) 27 Ιουνίου 1393.

31. Ducellier, «Échelles», 45, σημ. 98. – Jorga, *Notes*, τ. 2. 160-161, 27 Ιουνίου 1417.

32. AAV, τ. 2. 97 (388) 23 Ιουλίου 1389, όπου αναφέρεται ως *turris del Birgo*, και 108 (403) 30 Αυγούστου 1390, όπου ο ίδιος πύργος αναφέρεται ως *turris de Dievali*. – Ο Ducellier («Échelles», 26) θεωρεί διαφορετικές τις σκαλωσιές *Dievalli* και *Pirgo* και τοποθετεί την πρώτη στις εκβολές του Δεβόλη και τη δεύτερη σ' αυτές του Αώου. Πιθανόν η ταύτιση στο δεύτερο από τα προαναφερθέντα έγγραφα να οφείλεται στην αντιμετώπιση της εκβολής του Αώου ως νότιας εκβολής του Δεβόλη. Ενδεικτικό της ασάφειας των τοπωνυμικών αναφορών των πηγών για την περιοχή είναι το ότι ο ποταμός Δεβόλης αναφέρεται από βενετική πηγή ως *Pirgo*. Ο Πύργος βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την ακτή, στην οποία, όπως είδαμε, γίνονταν επισκευές πλοίων. Καθώς οι περιοχές των εκβολών των ποταμών μεταβάλλονται, είναι δύσκολο σήμερα να προσδιορισθεί η τότε ακτογραμμή στη συγκεκριμένη περιοχή, όπως και σε άλλες (π.χ. στο Φανάρι της Βαγενετίας). – Βλ. και Krekic,

ταβολές που έχουν επέλθει στην ακτογραμμή, ιδιαίτερα στις εκβολές ποταμών, σημειώνουμε ότι η κατοχή του Πύργου αποτελούσε αντικείμενο διένεξης μεταξύ των Balsicé του Αυλώνα και των βόρειων γειτόνων τους, των Musachi³³, καθώς επρόκειτο για σημαντικό οικονομικό κέντρο, που απέδιδε στους κυρίους του Αυλώνα 1.000 δουκάτα το χρόνο³⁴, γεγονός που προϋποθέτει σύνδεσή του με τα παραγωγικά κέντρα της ενδοχώρας. Κοντά στον Πύργο, φορολογικά εξαρτημένα από αυτόν, αναφέρονται δύο *casalia*³⁵.

Από τους δύο κόλπους που σχηματίζονται νότια των εκβολών του Αώου, ο βορειότερος, με στενό στόμιο, σχηματίζει λιμνοθάλασσα, στην ακτή της οποίας βρισκόταν η Γκορίτσα (Görice), ΒΔ η Σκραφατίνα (Iskrobotino)³⁶ και στο ΝΑ μυχώ η Narta (Arta, Larta), η οποία αναφέρεται ως σκαλωσιά³⁷. Και εδώ, όπως και νοτιότερα, στον Αυλώνα, η ακτο-

Dubrovnik, 265 (622) 24 Φεβρουαρίου 1416. – Ducellier, *Façade*, 392. – Η επισήμανση από τους Βενετούς της απόστασης του Πύργου από την *marinam* είναι ενδεικτική του κριτηρίου αυτού κατά την αξιολόγηση των χώρων επέκτασης της κυριαρχίας τους. Όπως θα δούμε, οι Βενετοί, παρόλο που εγκατέστησαν φρουρά στον Πύργο, δεν έδειξαν τη διάθεση να τον διατηρήσουν και σύντομα αποσύρθηκαν. – Πρβλ. Horden-Purcell, *Sea*, 133.

33. AAV, τ. 2. 108-109 (403) 30 Αυγούστου 1390, 137 (435) 1392, 294 (598) 5 Οκτωβρίου 1395, 3. 27 (651) 19 Σεπτεμβρίου 1396. – Βλ. και *TJS*, τ. 2. 453. – Για τον οίκο των Musachi, μέλη του οποίου μετανάστευσαν στην Ιταλία βλ. Zečević, «Family», 129-142. – Braudel, *Μεσόγειος*, τ. 2. 355, 358.

34. AAV, τ. 2. 96-97 (388) 23 Ιουλίου 1389, 8. 113-114 (2049) 19 Δεκεμβρίου 1416, 116-117 (2051) 31 Δεκεμβρίου 1416.

35. AAV, τ. 8. 113 (2049) 19 Δεκεμβρίου 1416, 116-117 (2051) 31 Δεκεμβρίου 1416.

36. Inalcik, *Arvanid*, 33-34

37. Ducellier, «Échelles», 26. – Του ιδίου, «Frontières», 114. – Βλ. και Kreckić, *Dubrovnik*, 269 (648) 21 Φεβρουαρίου 1418, όπου η αναφορά *colfo de Narta ... in Choperno* δείχνει ότι οι όροι *Arta* και *Narta*, ως τόποι εμπορικών ταξιδιών, διακρίνονται. – Σχετικά με την προέλευση του όρου Άρτα ή *Larta* ή *Narta* (που αναφέρεται σε νεότερες εποχές και ως *Παλαιά Άρτα*, αλλά και *Νέα Άρτα*) έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Ορισμένες τον συνδέουν με εποικισμό από την Άρτα του Αμβρακικού, άλλες ερμηνεύουν την ονομασία ως εξέλιξη του αρχαίου τοπωνυμίου Άρμισσα (Άρσα, Άρτα) ή ακόμη του όρου Βάλτα (Βάρτα, Άρτα). Βλ. σχετικά Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. 3. Ιωάννινα 1984, 361. – Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα 1884, 2. – Ευχαριστούμε το συνάδελφο κ. Βασίλη Βίτο, που είχε την καλοσύνη να μας εκθέσει με πληρότητα τους προβληματισμούς του επί του θέματος. Η απουσία πηγών καθιστά υποθετική κάθε απάντηση, ενώ αποκλειστικά ετυμολογικές ερμηνείες είναι μάλλον επισφαλείς. Κατά τη άποψή μας, το παράδειγμα της ονομασίας του παρακείμενου Αυλώνα (που αναφέρεται στις πηγές και ως Valona, Cavalona, Vlore κ.ο.κ.)

γραμμή έχει μεταβληθεί σημαντικά σε σχέση με την εξεταζόμενη εποχή. Στη Narta παράγονταν σημαντικές ποσότητες αλατιού³⁸. Στη ΝΔ πλευρά της λίμνης της Narta, η ονομασία του χωριού Σβερνέτσι απηχεί τη μεσαιωνική Σφιναρίτσα (Sanarico)³⁹. Νοτιότερα στον κόλπο του Αυλώνα, τον οποίο κλείνει στο ΒΔ άνοιγμα, απέναντι από τη Narta, η νησίδα Σάσων (Sasno)⁴⁰, βρισκόταν το ομώνυμο λιμάνι⁴¹. Εκτός από το *castrum de la Valona*, πολύ κοντά, στα ΝΑ του Αυλώνα, στην περιοχή των Κανίνων⁴², υπήρχε το ομώνυμο κάστρο (*castrum Canine*)⁴³ υπαγόμενο στη δικαιοδοσία των εκάστοτε κυρίων του Αυλώνα, απαραίτητο

είναι χρήσιμο, καθώς ο όρος είναι ελληνικός και δηλώνει μια συγκεκριμένη τοπογραφική μορφολογία (H.G. Lidell-R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 1. Αθήνα χ.χ., 438), γι' αυτό και απαντάται σε διάφορες περιοχές (βλ. για παράδειγμα Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, 62, 348). Η επανάληψη λοιπόν του τοπωνυμίου *Arta* στο μεσογειακό περίγυρο θα μπορούσε ενδεχομένως, μέσω συγκριτικής μελέτης, να οδηγήσει σε ανάλογα συμπεράσματα. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται η μελέτη του Γ. Τσούτσινου «Ετυμολογικές παρατηρήσεις στο τοπωνύμιο “Άρτα”» στο βιβλίο του *Αρτινά ιστορικά θέματα*, Άρτα 2001, 15-26.

38. AAV, τ. 3. 412-413 (1058) 23 Οκτωβρίου 1403. – Το 1460 αναφέρεται μισθωτής των αλυκών του Αυλώνα ένας Pipus Florentinus. AAV, τ. 24. 190 (6928) 10 Ιουνίου 1460.

39. AAV, τ. 1. 38 (55) 1320. – Nicol, *Δεσποτάτο*, 192. – Ducellier, «Échelles», 44, σμ. 90. – Στη λίμνη κοντά στο Σβερνέτσι βρίσκεται η νησίδα της Νάρτας, όπου η μονή του Ευαγγελισμού φαίνεται, βάσει αρχαιολογικών κριτηρίων, ότι υφίστατο κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Δ. Καμαρούλιας, *Μοναστήρια της Ηπείρου*, τ. 1, Αθήνα 1996, 574.

40. AAV, τ. 2. 136 (435) 1392, 3. 319 (969) 30 Ιουλίου 1402. – A. Ducellier, «Note sur l'île de Sazan (Saseno) du XIIIe au XVe siècle», *BF* 5 (1977) 17-19. – Λάμπρος, «Σάσων», 57-65. – Delatte, *Portulans*, 266: «Τὸ Σάζενο μὲ τοὺς Κορφοὺς βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ σιρόκου εἰς τὴν ὄστριαν καὶ εἰς τὴν κάρταν τοῦ μαῖστρου εἰς τὴν τρεμουντάνα, μίλλια ὀ. καὶ ἄν εἶσαι ἅπάνω εἰς τὸ Πανόρμιν εἰς ἐκεῖνα τὰ νερὰ εἰς τὴν τραβερσία, ἔρχου σιγοῦρος χωρὶς φόβου εἰς τὸ νησὶν τῶν Κορφῶν μίλλια κ'. θέλεις εὔρει φοῦντος ὄργιας ε' ἢ καὶ ζ' καὶ ἔναι ἄμμος εἰς τὸν κάβον τοῦ νησίου». – Για τον Αυλώνα βλ. και K. Jireček, «Valona im Mittelalter», *Illyrisch-Albanische Forschungen* 1 (1916) 168-187.

41. Ducellier, *Façade*, 414.

42. AAV, τ. 2. 22 (309) 1 Μαΐου 1386: «Castrum de Canine cum suo districtu». – *Χρονικό Ιωαννίνων*, 75. – Παχυμέρης, 510. – P. Alexander, «A chrysobull of the emperor Andronicus II Palaeologus in favor of the see of Kanina in Albania», *Byzantion* 15 (1940/41) 189-190. – Nicol, «Relations», 177. – AAV, τ. 18. 226-228 (5004) 14 Ιουλίου 1444, 261 (5030) 15 Σεπτεμβρίου 1444.

43. Ducellier, *Façade*, 414. – Σ.Κομματάς, «Το κάστρο της Κανίνας στην Παλαιά Ήπειρο (Epirus Vetus)», *Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 7-9 Μαΐου 1999. *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, 1999, 53.

για την άμυνα από την πλευρά της ενδοχώρας⁴⁴. Η ευρύτερη περιοχή και ο Αυλώνας, που αποτελούσε το μείζον κέντρο της, συνδεόταν με τα κέντρα της ενδοχώρας, όπως το Βεράτιο⁴⁵, και ευρύτερα με την Ήπειρο και Μακεδονία⁴⁶. Το Βεράτιον (Belgrado Romanie⁴⁷), παραδοσιακό μείζον κέντρο της ενδοχώρας⁴⁸, υποστηριζόμενο από μια σειρά περιφερειακών οχυρών, αποτελούσε συγκοινωνιακό κόμβο μεταξύ δυτικής Μακεδονίας, Ηπείρου και αλβανικών ακτών⁴⁹.

Από τον Αυλώνα, ακολουθώντας νότια πορεία, μέσω Ωρικού και του περάσματος της Λουγκάρας και αφήνοντας δεξιά τα Κεραύνια όρη, αφού συναντούσε κανείς τους οικισμούς Παλάσσα (Balasa), Βούνο (Vune)⁵⁰, έφθανε στη Χειμάρα και από εκεί στο Πάνορμο (portus Panormi) και το αγκυροβόλι του Σοποτού, όπου κατά το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου αναφέρεται οχυρό σε απόκρημνη θέση⁵¹. Εδώ κατέληγε και ο

44. AAV, τ. 1. 88-89 (113) Νοέμβριος 1332. – Όταν η χήρα του Balsa πρόσφερε στη Βενετία το κάστρο, δόθηκε στο ναύαρχο του Κόλπου διαταγή «providere de bonis et sufficientibus ballistariis, quos ipse depositet ad custodiam del Cula» (AAV, τ. 2. 22 (309) 1 Μαΐου 1386). – Για τη σημασία του όρου «γουλάς» (Cula), βλ. Jovanka Kralić, «Byzanz und die mittelalterischen Städte in Serbien», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/4 (1981) 595-604. – Βλ. και Κορδώσης, *Γιάννενα*, 89-98. – Ducellier, *Façade*, 502.

45. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, 44-46. – Στο *Χρονικό του Ιωάννη Μουζάκη*, που γράφτηκε περί το 1510, αναφέρονται κτήσεις της οικογένειας κατά το παρελθόν στις θέσεις *Serchi, Midegni, Sereci, Duscari, Casale de Festazzi, Beci, Masarecchi, Lodari, Mariani, Ceriasceli* και στα ορεινά γύρω από την Orchova, στις θέσεις *Tomonista, Selenizza, Tomorrizza, Sclepari, Opari, Devoli maggiore* και *Devoli minore*: Hopf, *Chroniques*, 278-279, 289. – Zečević, «Family», 129. σημ. 2, 136.

46. Ducellier, «Échelles», 33. – Πρβλ. Anna Avramea, «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», στο *EHB*, 68, 72.

47. AAV, τ. 3. 27 (651) 19 Σεπτεμβρίου 1396. – Ducellier, «Échelles», 33. – Hopf, *Chroniques*, 278-279: «La città de Belgrado quale capo de Mosachia». – Zečević, «Family», 129, σημ. 2.

48. Εδώ βρίσκονται, μεταξύ άλλων, οι βυζαντινοί ναοί του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, της Αγίας Τριάδας και της Βλαχέρνας. Βλ. Meksi, «Ναοί», 199-214.

49. Κ.Π. Μουστάκας, «Το οδικό δίκτυο της Δυτικής Μακεδονίας κατά το Μεσαίωνα (11^{ος}-15^{ος} αιώνας)», στο *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 1997, 145-154, 148-151. – Μ.Σ. Κορδώσης, «Οι δρόμοι από το Δυρράχιο και την Αυλώνα προς την Ανατολή, σύμφωνα με τον Άραβα γεωγράφο Idrisi», ό.π., 116. – Ν. Oikonomides, «The medieval Via Egnatia», στο *The via Egnatia under the Ottoman rule (1380-1699)*, E. Zachariadou (εκδ.), Ρέθυμνο 1996, 12. – Συγκέλλου, *Πόλεμος*, 50-51.

50. Inalcik, *Arvanid*, 4.

51. AAV, τ. 15. 93 (3915) 11 Μαΐου 1440 18.11-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443, 22. 3 (5926) 8 Ιανουαρίου 1453, 23. 173 (6466) 8 Νοεμβρίου 1456, 24. 403 (7158-7159) 3 Ιουνίου 1462. – Soustal-Koder, *Nikopolis*, 88-89.

Νάρτα. Η μονή του Ευαγγελισμού στο νησάκι της λίμνης.
(Φωτογραφία Β. Βίτος)

ενδότερος παράλληλος δρόμος από τον Αυλώνα, περνούσε από την κοιλάδα του Σιουσίτσα, παραπόταμου του Αώου⁵². Αν και στις πηγές της εποχής περιστασιακά μόνο γίνεται λόγος για τους οικισμούς (*casalia*) της περιοχής, είναι αυτονόητο ότι σ' αυτήν δραστηριοποιείται οικονομικά ικανός πληθυσμός, όπως συνάγεται από τις παραγωγικές δραστηριότητες που υπαινίσσονται οι πηγές. Η σημασία που, όπως θα δούμε, απέδιδαν οι Βενετοί στις εξαγωγές κερκυραϊκού αλατιού προς τις περιοχές αυτές είναι ενδεικτική της ενασχόλησης του πληθυσμού με την κτηνοτροφία.

Στο τελευταίο, νότιο τμήμα τους, οι δυο δρόμοι από τον Αυλώνα ορίζουν την περιοχή της Χειμάρρας (*Cimera, Cimere, Chimaria*),⁵³ με επίκεντρο το ομώνυμο κάστρο, περίπου ένα μίλι από την ακτή⁵⁴. Υπο-

52. Soustal-Koder, *Nikopolis*, 88.

53. Soustal-Koder, *Nikopolis*, 136-137. – AAV, τ. 3. 412-413 (1058) 23 Οκτωβρίου 1403, 22. 332 (6266) 27 Οκτωβρίου 1454, 338 (6275) 21 Δεκεμβρίου 1454, 23. 4 (6289) 5 Φεβρουαρίου 1455, 24. 128 (6870) 7 Ιανουαρίου 1460, 309 (7068) 28 Σεπτεμβρίου 1461. – P. Barti, «Zur Topographie und Geschichte der Himara in Südalbanien», *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 7/8 (1991) 311-354.

54. Έγγραφο υπ' αριθμ. 18, 30 Αυγούστου 1387. – AAV, τ. 23. 173 (6466) 8 Νοεμβρίου 1456. – Schmitt, «Magno», 155: «in nel tegnir de i qual e la città de Cimera, dal nome della quella la region ha el nome, con un forte castello posta in sopra un monte vicina al mar mio uno, et castello uno chiamato Sopoto, vicino al mar, con più de ville 50 fanno più anime 2000».

θέτουμε ότι με τη φράση *communitas et homines de la Cimera*⁵⁵ εννοούνται οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής και όχι μόνο του κάστρου⁵⁶. Η Χειμάρα φαίνεται ότι υπαγόταν, τουλάχιστον θεωρητικά, στην εξουσία των εκάστοτε κυρίων του Αυλώνα⁵⁷. Σε απόφαση της Γερουσίας του 1387 η περιοχή χαρακτηρίζεται ως οικονομικά μη ενδιαφέρουσα, λόγω της απόστασης του κάστρου από την ακτή και της απουσίας λιμανιού⁵⁸. Στο τεφτέρι των τιμαριών του 1431-1432, εκτός από τα προαναφερθέντα χωριά Παλάσσα και Βούννο, αναφέρονται επίσης τα Κούδεσι (Kudesi), Φθαίρα (Efterane), Λούκοβο (Lokove) και προς την ακτή το Μπόρσι (Borsi)⁵⁹. Πάνω σε δυσπρόσιτα βουνά, η Χειμάρα περιγράφεται από τις πηγές, που εκφράζουν τη βενετική οπτική⁶⁰, ως τόπος με πληθυσμό που ρέπει στις ανταρσίες⁶¹ και ως διαχρονικό ορμητήριο πειρατών, φόβητρο για τα παραπλέοντα πλοία, ενώ επισημαίνεται ο ανυπότακτος και ληστρικός χαρακτήρας των κατοίκων, που ζούσαν *sine lege atque imperio... , sicario piraticoque more*⁶².

Στην ενδοχώρα και σε απόσταση περίπου 100 χιλιομέτρων από το Σοποτό, το Αργυρόκαστρο (Argirocastrum)⁶³, κτισμένο σε ύψωμα της πε-

55. AAV, τ. 2. 55-56 (341) 30 Αυγούστου 1387. – Giomo, «Rubriche», 75. – Η άποψη του Ducellier ότι η Χειμαριώτες κατέφυγαν από το 1358 στα Ιωάννινα (Ducellier, *Αλβανοί*, 13) προφανώς οφείλεται σε παρανόηση του περιεχομένου της σημείωσης του Schirò (*Cronaca*, 71, σημ. 3), στην οποία παραπέμπει.

56. Οι Soustal-Koder (*Nikopolis*, 136) αναφέρουν ότι το 1387 οι Βενετοί την εγκατέλειψαν λόγω αποστάσεως. Όμως οι πηγές στις οποίες παραπέμπουν δεν τεκμηριώνουν αυτή τη θέση.

57. AAV, τ. 2. 294 (598) 5 Οκτωβρίου 1395.

58. AAV, τ. 2. 41 (323) 12 Μαρτίου 1387.

59. Inalcik, *Arvanid*, 28-29.

60. Οι κάτοικοι ορεινών περιοχών, όπως η Χειμάρα, που εμφανίζονται ως φυσικά εμπόδια, παρουσιάζονται στις πηγές με χαρακτηριστική εσωτερική ενότητα. Παρά την παραδοσιακή παραδοχή περί περιθωριακού ρόλου των κατοίκων των ορεινών περιοχών, είναι προφανές ότι αυτές συνδέονταν με τα μείζονα συγκοινωνιακά δίκτυα. Βλ. Horden-Purcell, *Sea*, 80-81.

61. AAV, τ. 1. 160 (173) 14 Ιουνίου 1358: «cum loca Cimere et Palormi, loca eius, reuellauerunt sibi, [dominus despotus Avelone] petit de possendo ea dampnificare uelut inimicos suos».

62. AAV, τ. 24. 128 (6870) 7 Ιανουαρίου 1460. – Γιωτοπούλου, *Αντίκτυπος*, 180-181. – Πρβλ. Possot, *Voyage*, 117. – Braudel, *Μεσόγειος*, τ. 2. 452-454, όπου επισημαίνεται η ευρύτερη διάδοση του φαινομένου στις μεσογειακές παράκτιες περιοχές.

63. AAV, τ. 14. 46 (3332) 15 Μαρτίου 1430, 18. 226 (5004) 14 Ιουλίου 1444. – *Cronaca*, στ. 3220-3223, 3271, 3274-3291. – Koder, *Χώρος*, 223. – Meksi, «Ναοί», 205, 209.

ριοχής της Δρινόπολης⁶⁴, έλεγχε το δρόμο που οδηγούσε στα Ιωάννινα, το σημαντικότερο τότε οικονομικό κέντρο της Ηπείρου⁶⁵. Η δυνατότητα των κυριών του Αργυροκάστρου να αποκόπτουν την επικοινωνία των Ιωαννίνων με τις ακτές του Ιονίου θα οδηγήσει επανειλημμένα, όπως θα δούμε, σε σύγκρουση τους ηγεμόνες των δύο αυτών τοπαρχιών. Το οθωμανικό τεφτέρι του 1431-1432 αναφέρει στην ευρύτερη περιοχή του Αργυροκάστρου τουλάχιστον 40 χωριά, με τα νοικοκυριά τους⁶⁶.

Από το Σοποτό ένας δρόμος κατά μήκος της παραλίας κατέληγε στον όρμο των Αγίων Σαράντα⁶⁷ και νοτιότερα στο Βουθρωτό. Στην ενδοχώρα των Αγίων Σαράντα, περιφερειακά από βορρά προς νότον συναντούσε κανείς το «χωρίον τῆς Στεραιᾶς Γῆς Καμενίτζα» (Gamenica, Gamonica, Kamanice)⁶⁸, το Δέλβινο, το Φοινίκι, το Μεσοπόταμον⁶⁹, τη Λιβίνα, το Αρδάσοβο, και τα μέρη της Δίβρης⁷⁰, τοπωνύμια που στις ελάχιστες αναφορές τους συνδέονται με οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων, αλλά και τις συγκρούσεις των τοπαρχών της περιοχής.

Μερικά από τα προαναφερθέντα τοπωνύμια αναφέρονται στο οθωμανικό τεφτέρι του 1431-1432 ενταγμένα στο βιλαέτι της Βαγενε-

64. Για μια αναλυτική ιστορική-τοπογραφική περιγραφή της περιοχής αυτής βλ. Koder, «Προβλήματα», 20-24. – Του ιδίου, *Χώρος*, 222. – Βλ. και *Cronaca*, στ. 3185-3202.

65. Κορδώσης, *Γιάννενα*, 66, 121-122, σημ. 372^α, 266-271.

66. Μερικά από αυτά είναι τα Λάμποβο, Χουμελίτσα, Μασκουλάρι, Γοραντζή, Γλύνα, Δουβιανή, Γορίτσα, Φραστάνη, Άγιος Νικόλαος, Επισκοπή, Πέπελη και Χλωμός. Inalcik, *Arvanid*, 1-2, 27.

67. Soustal-Koder, *Nikopolis*, 90-91, 255. – Το τοπωνύμιο αυτό (porto di Sancti XI) απαντάται στον πορτολάνο Rizo του 1490. Βλ. Kretschmer, *Portolane*, 405.

68. AAV, τ. 22. 21 (5950), 22 (5951) 20 Μαρτίου 1453, 66 (6000) 12 Ιουλίου 1453, 236-237 (6177) 15 Απριλίου 1454. – Πανταζή, *Τοξότης*, 202, 203, 219. – Η μονή *Κάμενας* (από τη λέξη *κάμεν*=λίθος) ή *Καμίνου*, βόρεια του Δέλβινου, ιδρύθηκε 1032, με δαπάνες Καμηνιτζιωτών, που την προίκισαν με πολλά κτήματα που βρίσκονταν στην Καμενίτζα, Φοινίκι, Λικουρσία και αλλού. (Βλ. Σ. Λάμπρος, «Το κατάστιχον του μοναστηρίου Καμένας», *NE*, τ. 1 (1914) 45-52. – Π. Πουλίτσας, «Επιγραφαί και ενθυμήσεις εκ της Βορείου Ηπείρου», *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 91-95. – Γ. Γιακουμής, Γ. Βλασσάς, *Μνημεία ορθοδοξίας στην Αλβανία*, Αθήνα 1994, 104-106. – Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, τ. 2, Αθήνα 1996, 533-538. – Meksi, «Ναοί» 205, 207, 210, 213). – Προβληματική είναι η αναφορά του τοπωνυμίου *Chiameniça* «alle parti di Romania» σε δύο έγγραφα του αρχείου της Ράγουσας, καθώς αυτό αναφέρεται ως εναλλακτικός με την Κλαρέντσα προορισμός εμπορικών πλοίων. (Krekic, *Dubrovnik*, 318 (927) 25 Αυγούστου 1438, 325 (967) 2 Οκτωβρίου 1441. – Jorga, *Notes*, τ. 2. 353, σημ. 1). Το γεγονός ότι στο δεύτερο έγγραφο ο κόλπος των Πατρών αναφέρεται 130 μίλια νοτιότερα της *Chiameniça*, καθιστά πιθανή την αναφορά του τοπωνυμίου στην Ηγουμενίτσα.

69. Meksi, «Ναοί», 199-205, 213.

70. *Χρονικό Ιωαννίνων*, 100. – Κορδώσης, *Γιάννενα*, 51, 232. – Inalcik, *Arvanid*, 3.

τίας (*vilâyet-i Vayonetya*). Ο όρος Βαγενετία δήλωνε την ευρύτερη ζώνη, από τα νότια της Χειμάρας μέχρι τουλάχιστον το Γλυκύ ποταμό (Αχέροντα) (*in partibus Arte et Vaginachie*)⁷¹, αλλά και μια στενότερη περιοχή, νότια της Δρινόπολης⁷². Στις πηγές της εποχής η Βαγενετία διακρίνεται από την Αλβανία και αναφέρεται στα βενετικά έγγραφα και ως Στερεά (*Staria, Starea*)⁷³, ενώ για τους Κερκυραίους οι προερχόμενοι από τις περιοχές αυτές προσδιορίζονταν ως Στεριώτες⁷⁴ ή Βαγενίτες (*Vaginiti*). Η δυτική χερσόνησος του Βουθρωτού, απέναντι στη βόρεια Κέρκυρα⁷⁵, γνωστή ως Εξαμίλια, χαρακτηρίζεται από βενετικό έγγραφο της εποχής ως *insula nostra Butrentoy vocata Eximilia*⁷⁶, καθώς αποτελούσε οιονεί νήσο, αφού συνδεόταν με τη στεριά με στενό λαιμό στο βόρειο τμήμα της, ενώ στο νότιο, ένα κανάλι, μήκους 3 περίπου χιλιομέτρων, εξασφάλιζε την σύνδεσή του με τη θάλασσα. Το Βουθρωτό (*Butronto, Butitro, Botrontoy*)⁷⁷, στη ΝΑ άκρη της χερσονήσου, αναφέρεται κατά την εξεταζόμενη εποχή ως *civitas et castrum*⁷⁸, μέσα στο

71. AAV, τ. 1. 37 (55) 1320.

72. Το 1382 ο δεσπότης των Ιωαννίνων παραχωρούσε ως προίκα στη θυγατέρα του, για το γάμο της με το Σπάτα της Άρτας, τους Ζενεβισαίους, τη Βελά, τη Δρινόπολη και τη Βαγενετία: Χρονικό Ιωαννίνων, 92. – Για τη Βαγενετία βλ. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Πληροφορίες για την Ήπειρο σε “σημειώματα” κωδίκων», *HX* 27 (1985) 118-121. – Αικατερίνη Ασδραχά-Σ. Ασδραχάς, «Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενετίας», *ΣΔΗ*, 239-248. – Koder, «Προβλήματα», 24. – Triantaphyllopoulos, «Monumente», 138. – Βλ. και Κορδωσής, *Γιάννενα*, 63, σημ. 124, 125, όπου αναφέρεται ότι η μικρή Βαγενετία γειτνίαζε με τη Θεσσαλία. – Soustal-Koder, *Nikopolis*, 119-120. – Κατσαρός, «Δεσποτάτο», 652.

73. Ο τοπάρχης του Αργυρόκαστρου Γκίνης Ζενεβίσης το 1414 αναφέρεται ως *dominus Staree*, ενώ η ενδοχώρα ως η περιοχή *super stariam* (AAV, τ. 7. 136 (1890) 24 Ιουλίου 1414, 159 (1914) 5 Νοεμβρίου 1414). – Σε έγγραφο της ίδιας εποχής αναφέρονται εισαγωγές σιτηρών «de et per dictam insulam et de partibus Starie et Albanie». AAV, τ. 7. 159 (1914) 5 Νοεμβρίου 1414. – Βλ. και Πανταζή, *Τοξότης*, 219: «εις την Στεραιάν Γήν εις το χορίον της Καμενίτζας».

74. Στην Κέρκυρα ο προερχόμενος από την περιοχή λεγόταν «Στεριώτης», όρος που εξελίχθηκε σε επώνυμο. Είναι γνωστός ο ναός της Υ.Θ. των Στερεωτών ή Παναγίας των Ξένων, που σε μεταγενέστερη εποχή κτίσθηκε από Ηπειρώτες.

75. Schmitt, «Sources», 315, 318.

76. AAV, τ. 2. 46 (330) 23 Απριλίου 1387, 244-245 (544) 15 Μαΐου 1394, 251-252 (554) 16 Ιουλίου 1394. – Soustal-Koder, *Nikopolis*, 151.

77. Soustal-Koder, *Nikopolis*, 132-134. – Γιωτοπούλου, *Αντίκτυπος*, 175. – Kretschmer, *Portolane*, 630.

78. AAV, τ. 1. 31 (52) Ιούνιος 1320, 185 (203) 6 Δεκεμβρίου 1366, 2. 40-41 (322) 22 Ιανουαρίου 1387, 50 (335) 4 Ιουλίου 1387, 3. 400 (1044) 1403. – Πρβλ. Koder, *Χώρος*, 169-170.

οποίο υπήρχε palatium⁷⁹, έδρα του διοικητή, και άλλες οικοδομές. Στο χώρο αυτό σώζονται λείψανα οχυρώσεων και ναών διαφόρων ιστορικών περιόδων⁸⁰. Η χερσόνησος των Εξαμιλιών διαμορφώνει τη δυτική όχθη της λιμνοθάλασσας με ιχθυοτροφεία (pischerie sive vivarium)⁸¹, ενώ στις αρχές της εξεταζόμενης περιόδου διέσωζε στοιχεία από παλαιότερη κατεστραμμένη οχύρωση⁸². Νότια του καναλιού του Βουθρωτού βρισκόταν το casale Βρίνα⁸³. Ενδεικτικές του τοπίου της περιοχής, που κατά την εξεταζόμενη εποχή ήταν δασώδες⁸⁴, είναι οι σημαντικές εξαγωγές βελανιδιών⁸⁵, που χρησιμοποιούνταν στη βυρσοδεφία, αλλά αποτελούσαν και ζωοτροφή για την ανάπτυξη της τοπικής χοιροτροφίας⁸⁶. Η θέση του Βουθρωτού είχε ιδιαίτερη στρατηγική αξία για τους κυρίους της Κέρκυρας, καθώς η απόσταση των ακτών της Χερσονήσου των Εξαμιλιών από το νησί, που είναι ελάχιστη, το καθιστούσε σοβαρότατη απειλή, αν περνούσε σε εχθρικά χέρια. Εύλογα λοιπόν, ήδη από το 13ο αι., οι κύριοι της Κέρκυρας επιδίωκαν να κατέχουν το Βουθρωτό, ώστε να ελέγχουν το στενό (canale Corphoy)⁸⁷. Όσον αφορά

79. AAV, τ. 2. 40 (322) 22 Ιανουαρίου 1387. – Giomo, «Rubriche», 75.

80. Βλ. Soustal-Koder, *Nikopolis*, 132-133. – Meksi, «Ναοί », 208.

81. Έγγραφο υπ' αριθμ. 19, 12 Μαΐου 1394. – AAV, τ. 7.173-174 (1929) 15 Ιανουαρίου 1415. – Soustal-Koder, *Nikopolis*, 151. – Delatte, *Portulans*, 204: «Τò Βοθρεντό ένα χωρά παλαιά και έχει βιβάρια πολλά. Και γυρίζει κόρφος μίλλια λ'».

82. AAV, τ. 2. 46-47 (330) 23 Απριλίου 1387: «visa oculate et examinata per omnes quinque provisosores quadam muralea, que est infra terram, distante a loco del Butentro per milleraria sex, et que dicebatur posse fieri cum precio ducatorum mille.[...] Et mensurata dicta muralea, que invenitur esse a marina usque ad aquam ab altero latere passorum iiii m., quorum passorum 142 sunt murati cum muro alto uno passu, et passibus v.L. apparent fundamenta muri, in reliquis vero passibus nichil muri nec fundamenti apparet. Et ea latere maris super mare est quedam turris alta passis .iii».

83. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, 306, 369. – Πρβλ. Πανταζή, *Τοξότης*, 81-82, όπου ο όρος «Βρίνα» αναφέρεται στη μίσθωση των ιχθυοτροφείων του Βουθρωτού.

84. Ανάλογο τοπίο με βάτους και αγριελιές και στις δύο πλευρές του στενού της Κέρκυρας αναφέρει ανώνυμος ταξιδιώτης που πέρασε από εκεί στις αρχές του 15^{ου} αι. Βλ. N. Jorga (εκδ.), «Un viaggio da Venezia alla Tana», *Nuovo Archivio Veneto* 11 (1896) 5-13. – Πρβλ. Sanuto, *Diarii*, τ. 2. 690. – Montanari, *Πείνα*, 40. – Βλ. και Παπαδιά, «Εκθεση», 69.

85. AAV, τ. 2. 54-55 (339-340) 22 Ιουλίου 1387, 30 Αυγούστου 1387.

86. Πρβλ. Horden-Purcell, *Sea*, 80.

87. AAV, τ. 23. 51 (6338) 18 Αυγούστου 1455. – Όμως το 1384, όταν η Βενετία ζητούσε από τον Κάρολο Γ' την παραχώρηση της Κέρκυρας, θεωρούσε ότι τόσο το Βουθρωτό, όσο και οι Παξοί, θα μπορούσαν να εξαιρεθούν από τη διαπραγμάτευση. Βλ. AAV, τ. 2. 1 (290) 7 Νοεμβρίου 1384. – Πρβλ. Schmitt, *Albanien*, 68.

την ηπειρωτική ενδοχώρα, την περιοχή δηλ. ΒΔ των Ιωαννίνων, εκεί αναφέρονται διάσπαρτα κάστρα, όπως οι Πολιτζές (Policiani), η Κρετζούνιστα (Δεσποτικό) και η Δραγομή (Ζερβοχώρι)⁸⁸. Στο χώρο αυτό πέραν από τους ελληνικούς πληθυσμούς, όπως οι Ζαγορίτες⁸⁹, τουλάχιστον από το 1369 είχαν διεισδύσει Μαλακασαίοι Αλβανοί⁹⁰.

Στην ακτή νότια του Βουθρωτού, δίπλα στη Βρίνα εκβάλλει ο ποταμός Πόβλα, νότια του οποίου η ορεινή μορφολογία εμπόδιζε την χερσαία συγκοινωνία με το νότο. Κάπως νοτιότερα βρισκόταν η Κονίσπολις⁹¹ και στην ακτή, το Στροβίλι, μια χερσονήσος ή καλύτερα ένα κωνικό ύψωμα στη θάλασσα, απέναντι από την ακρόπολη της Κέρκυρας. Εδώ το 1443 θα ανεγερθεί το ομώνυμο κάστρο⁹², που διέθετε ένα κεντρικό πύργο (torre de mezo) και δύο πύλες προς την παραλία, όχι όμως και κιστέρνα, γεγονός που το καθιστούσε ευάλωτο σε περίπτωση παρατεταμένης πολιορκίας και αποκλεισμού από τη θάλασσα⁹³. Νοτιότερα η Σαγιαδάδα (terra dela Sayata)⁹⁴ ήταν οικονομικά ενδιαφέρουσα για τους τοπάρχες της ευρύτερης περιοχής λόγω των αλυκών της⁹⁵. Ο χώρος των αλυκών βρισκόταν ανάμεσα σε δύο μικρές χερσονήσους, μεταξύ των οποίων η νησίδα Αγιολένη, όπου ο προστατευτικός των αλυκών πύργος (turris Saiate)⁹⁶, ενώ σε απόσταση περίπου 1500 μέτρων στο εσωτερικό βρισκόταν κάστρο *in loco vocato Castris*⁹⁷. Το 1400 οι Βενετοί θα κατασκευάσουν

88. Κορδώσης, Γιάννενα, 48.

89. Ο Schirò (Cronaca, 596) αμφισβήτησε την άποψη του Αραβαντινού ότι οι Ζαγορίτες ήταν Βλάχοι. Χρησιμοποιώντας μια, μάλλον ασαφή, αναφορά του Χρονικού, που κάνει λόγο για «Μαλακασαίους, Ζαγόρια», εντάσσει τους Ζαγορίτες στους Αλβανούς. Επισημαίνουμε εν τούτοις ότι προηγουμένως ο χρονογράφος χωρίζει όσους ένοπλους πήγαν να «προσκυνήσουν» τον Τόκκο σε «έδικούς και ξένους».

90. Όταν ο Αλβανός κύριος της Άρτας Σπάτας πραγματοποίησε μια από τις πολλές επδρομές του κατά των Ιωαννίνων, οι Μαλακασαίοι συνεργάστηκαν μαζί του και κατέστρεψαν τα χωράφια της περιοχής, καταλαμβάνοντας τη Βελτζίστα. Βλ. Χρονικό Ιωαννίνων, 97.

91. Inalcik, *Arvanid*, 4.

92. Hopf, *Chroniques*, 194, όπου αναφέρεται ως δημιουργός του ο Guino Zenebisi. – AAV, τ. 23. 60 (6347) 15 Σεπτεμβρίου 1455.

93. AAV, τ. 23. 298 (6614) 26 Φεβρουαρίου 1458.

94. AAV, τ. 3. 175 (817) 22 Μαΐου 1400. – Soustal-Koder, *Nikopolis*, 253.

95. AAV, τ. 2. 243 (543) 15 Μαΐου 1394.

96. AAV, τ. 2. 34 (320) 29 Σεπτεμβρίου 1386, 3. 126 (764) 1 Σεπτεμβρίου 1399, 17. 9 (987 bis) 2 Σεπτεμβρίου 1402.

97. AAV, τ. 2. 50 (334) 8 Μαΐου 1387.

στη νότια χερσόνησο των αλυκών ξύλινο πύργο (bastionum), που δώσει το όνομα Μπαστία (Bastia) και στον ευρύτερο χώρο⁹⁸.

Νότια της Σαγιαδάδας οι ναυτικοί συναντούσαν βολικά αγκυροβόλια, κατά σειρά στους όρμους της Ηγουμενίτσας⁹⁹, της Νίστας (Nista, Lista, porto Livitatsa, Πλαταριά)¹⁰⁰ και των Συβότων¹⁰¹ με τις παρακείμενες νησίδες. Απέναντι από τους Παξούς η Πάργα (locus la Barga) με το ομώνυμο παράκτιο κάστρο¹⁰², αποτελούσε οικονομικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής¹⁰³. Στην ενδοχώρα ο Άγιος Δονάτος¹⁰⁴ (Παραμυθιά) με το κάστρο του οριοθετούσε τις κτήσεις των κυρίων των Ιωαννίνων και της Άρτας¹⁰⁵. Το κάστρο αυτό, καθώς επίσης εκείνα της Βουρσίνας (Βροσίνα) και της Αραχοβίτσας, έλεγχαν τους δρόμους που συνέδεαν τα Ιωάννινα με τα θεσπρωτικά παράλια¹⁰⁶. Στα ΝΔ του Αγίου Δονάτου, στην ενδοχώρα, το Γλυκύ αποτελούσε παραδο-

98. AAV, τ. 3. 244-245 (887) 7 Ιουλίου 1401, 263-264 (910) 20 Σεπτεμβρίου 1401, 18. 9-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443. – Inalcik, «Timariotes», 134. – Στις αρχές της εξεταζόμενης περιόδου αναφέρεται ως *caput turris Saiate o Anthoniuis de Vicentia* (Giomo, «Rubriche», 74). – Κάπως μεταγενέστερος πορτολάνος περιγράφει την ακτογραμμή: «Ἀπὸ τὸ Καλαμίτζι ὡς τὸ Βαθὺ ἔναι μίλλια γ΄. τὸ Βαθὺ ἔναι βάλη καλὴ διὰ πᾶσα ξύλο. Ἀπὸ τὸ Βαθὺ ὡς τὴν Μπαστία ἔναι μίλλια ιβ΄ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν στράτα εὐρίσκεις τὴν Φτελέα πόρτο καὶ τὸ νησί τοῦ Ἁγίου Φωκά καὶ τὴν Μπαγανία. Ἀπὸ τὴν Ἡγουμενίτζα ὡς τὴν Μπαστία ἔναι μίλλια η΄. Ἀπὸ τὴν Ἡγουμενίτζα ὡς τὴ Νίστα ἔναι μίλλια ζ΄». Delatte, *Portulans*, 204. – Βλ. καὶ Sanuto, *Diarii*, τ. 2. 596.

99. Delatte, *Portulans*, 204: «Ἡ Ἡγουμενίτσα ἔναι πόρτο καλὸ καὶ ἔχει καὶ νερὸ καλὸ. ἔκει ἔναι καὶ τὸ νησί ὁποῦ τὸ λέγουν Ἁγιονήσι». – Kretschmer, *Portolane*, 630-631.

100. AAV, τ. 18.11 (4792) 7 Μαρτίου 1443. – Kretschmer, *Portolane*, 630.

101. Τσελίνας, «Ἐγγραφο», 182-183, ὅπου ἀναφέρεται τὸ 1391 ὁ ἱερομόναχος Θεόφιλος, «ἐγκάτοικος εἰς τὸ νησί τῶν Συβότων». – Delatte, *Portulans*, 204: «Ἀπὸ τὸ Χειρονήσι, ὁποῦ ἔναι ὁ κάβος τῆς Νίστας, ὡς τὰ Σύβοτα ἔναι μίλλια ζ΄. Τὰ Σύβοτα ἔναι χώρα χαλασμένη καὶ ἔχει μπούκαις β΄ καὶ πόρτο καλὸ καὶ φοῦντος καλὸ. Καὶ ἔναι καὶ σκόγια β΄, τὸ ἔνα τὸ λέγουν Πελόζο καὶ τὸ ἄλλο Παραστόρι. Καὶ ἀπὸ τὴν μπούκα τοῦ σιρόκου δὲν ἔχει νερά, μόνον διὰ ξύλα μικρὰ καὶ διὰ κάτεργα».

102. Soustal-Koder, *Nikopolis*, 226-227. – AAV, τ. 3. 229-230 (869) 23 Ἀπριλίου 1401. – Delatte, *Portulans*, 204: «Ἀπὸ τὰ Σύβοτα ὡς τὴν Πάργα ἔναι μίλλια κ΄. ἀπὸ τὴν Πάργα ὡς τὸν Ἅγιον Ἰωάννη ἔναι μίλλια γ΄. [...] ἀπὸ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη ὡς τὸ Φανάρι ἔναι μίλλια γ΄».

103. AAV, τ. 1. 31 (52) Ἰούνιος 1320. – Cronaca, στ. 1451, 1477-1481, 1491-1499, 2895. – Βλ. καὶ Γ. Πλουμίδης, «Πάργα –τὸ κάστρο καὶ λιμάνι τῶν Βενετῶν» στο *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητὴ Σωτῆρη Δάκαρη*, Ἰωάννινα 1994, 403-410. – Παπαδία, *Κοινότητες*, 27.

104. *Χρονικό Ἰωαννίνων*, 81, 91.

105. Cronaca, στ. 1250, 1454, 1483, 1498.

106. Κορδώσης, *Γιάννενα*, 121-122.